

Рецензія
на дисертацію Райтаровської Наталії Григорівни
«ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ СКЬОЛЬДУНГІВ У VII-X СТ.»,
представлену на здобуття ступеня доктора філософії
з галузі знань 03 Гуманітарні науки
за спеціальністю 032 Історія та археологія

Дисертаційне дослідження присвячене актуальній темі, оскільки праці з історії раннього середньовіччя загалом і з історії епохи вікінгів, зокрема, є рідкісними у вітчизняній історіографії і водночас вкрай необхідними. Понад три століття в європейській історіографії утверджувався і популяризувався дискурс, основу якого складають уявлення про особливу роль скандинавів в європейській історії, внаслідок чого історична епоха навіть отримала назву епохи вікінгів. Скандинави, всупереч інформації середньовічних хронік, які зображали їх як піратів і грабіжників, постають в цьому скандинавському або норманському дискурсі благородними лицарями, державотворцями, торговцями, тобто, європейськими цивілізаторами і культуртрегерами. Цей дискурс був започаткований германською історіографією XVII-XVIII ст. і в умовах тривалого домінування та беззаперечного наукового авторитету німецької історичної школи в наступні століття став пануючим. Значною мірою він залишається таким і в сучасній європейській та світовій історіографії. Поодинокі спроби більш критичного і об'єктивного погляду на епоху вікінгів, надмірна романтизація і героїзація якої лише перешкоджає її розумінню, не змогли поки-що переломити ситуацію і подолати стереотипні уявлення про неї.

Для української історіографії, перед якою стоїть завдання подолати імперські схеми вітчизняної історії, об'єктивне вивчення епохи вікінгів особливо актуальне, оскільки скандинавський міф або норманська теорія утворення Києво-Руської держави стали складовою частиною російського імперського міфу про українців як недержавний народ і обґрунтуванням нібито історичних

прав Росії на історію Русі та її землі. Тому тема, пов'язана з діяльністю данських вікінгів, важлива для розуміння епохи вікінгів на заході континенту, де вони були особливо активні, та виявлення її особливостей – на сході. Вона мала б посприяти з'ясуванню характеру відносин данів зі слов'янами в ранньому середньовіччі, зокрема їх ролі в утворенні Києво-Руської держави. Останній аспект дуже вагомий для студій з початкової історії Русі.

В дисертації Райтаровської Н. Г. тема досліджується на конкретно-історичному матеріалі. Позитивною є також спроба порівняти діяльність данських вікінгів на заході і сході континенту. Такий підхід, поєднаний з аналізом історичних інтерпретацій джерельної інформації, сприяє з'ясуванню доказовості існуючих в історіографії чисельних гіпотез, пов'язаних з темою дисертаційного дослідження. Авторка використала основний комплекс джерел (скандинавські саги, латиномовні німецькі хроніки, життя), а також ґрунтовно опрацював зарубіжну, зокрема, англійську історіографію.

Структура дисертації, як і поставлені в ній завдання та зміст, передбачають висвітлення вузлових питань теми. В тексті дисертаційного дослідження послідовно висвітлюються питання, заявлені у змісті роботи, та реалізуються поставлені в дисертації завдання. У першому розділі, присвяченому огляду джерела та історіографії теми, проаналізовані латиномовні хроніки і скандинавський середньовічний наратив, а також праці вітчизняних та зарубіжних істориків. Розділ дає загальне уявлення про стан джерельної бази та історіографії. Однак, він викликає і певні зауваження. На наш погляд, історіографічний огляд треба було починати з вітчизняної історіографії, що дозволило б виразніше показати недостатнє опрацювання в ній даної проблематики та її актуальність. В зробленому дисертанткою огляді за “методом сходинок” (по важливості), в якому вітчизняна і зарубіжна історіографія подаються в перемішку, цей аспект дещо губиться. Огляд сучасної російської історіографії в основному включає праці неонорманістів, які перейняли і розвивають найбільш одіозні ідеї російської імперської історіографії XVIII-XIX ст., намагаючись перетягнути Русь на північ Східної Європи з допомогою того ж

таки норманізму. Для об'єктивнішої картини в історіографічному огляді треба було більше уваги приділити працям їх опонентів, зокрема, А. Кузьміна, Є. Галкіної, В. Фомина, А. Селіна і ін., які наводять серйозні контаргументи неонорманській версії походження Русі. В тексті роботи дисертантка іноді посилається на названих істориків, однак в історіографічному огляді аналіз їх праць і концепцій фактично відсутній.

На наш погляд, варто було також ширше використати хроніки Адама Бременського і Гельмольда, які містять важливу інформацію про економічний розвиток балтійських слов'ян і скандинавів, зокрема данів, та їх взаємовідносини не лише в XI ст., а й в більш ранній період.

Більш об'єктивному висвітленню теми посприяло б також ґрунтовніше опрацювання праць провідного німецького археолога-славіста Йоахіма Геррмана, автора численних праць із ранньосередньовічної історії поморських і полабських слов'ян, що базуються на новітніх археологічних дослідженнях і доводять, що в ранньому середньовіччі економічно швидше розвивалися слов'янські регіони південно-західного узбережжя Балтійського моря порівняно зі скандинавськими північними, що привело дослідника до висновку, що слов'яни були піонерами в прокладанні торговельних шляхів і розвитку міжнародної торгівлі на Балтиці. В тексті дисертації авторка в кількох випадках посилається на Й. Геррмана, однак по-суті ігнорує його основні висновки. Авторка надміру довірливо ставиться до тенденційних концепцій «старих» норманістів і сучасних “досліджень” Ладозької археологічної експедиції, на яких базуються заполітизовані версії сучасних російських неонорманістів про, нібито, провідну роль скандинавів у балтійській торгівлі і торгівлі з арабським Сходом, про функціонування т. зв. Великого Волзького (Каспійського) шляхів. Суперечить фактам (зокрема наведеним в дисертації) висновок про те, що балтійську торгівлю в ранньому середньовіччі контролювали дани. Авторка вказує на те, що в лише в п'ятьох із 620 данських рун згадується Східна Європа (у двох із 600 норвезьких і у 120 з 3000 шведських). Жодна з них не датується IX ст. Це красномовно свідчення, що до кінця X-початку XI ст. скандинавів і данів,

зокрема, Східна Європа практично не цікавила. Інформація рун добре корелюється з інформацією саг, які також починають згадувати про Східну Європу лише наприкінці X – на початку XI ст. і першими руськими князями, яких вони знають, є Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Звернувшись в основному до історіографії норманського напрямку, дисертантка певною мірою потрапила під її вплив. В другому розділі, розглядаючи версії походження літописного Рюрика, авторці варто було б згадати праці європейських інтелектуалів Готфріда Ляйбніца, Сігізмунда Герберштейна, Клода Дюре, які свідчать, що до XVIII ст., до появи робіт німецьких істориків-норманістів, які працювали в російській Імператорській академії наук, в європейській історіографії переважаючою була версія слов'янського походження варягів і Рюрика. Використання вказаних праць посприяло б більш об'єктивному висвітленню цього дискусійного й заполітизованого питання, адже тема дисертації не змушує доводити один із постулатів норманізму. Натомість авторка зосереджується на версії Фрідріха Крузе про данське походження Рюрика та його послідовників. Не варто було ще більш ускладнювати дисертаційне дослідження включенням сюжетів, що не мають до прямого стосунку до теми, як, наприклад, про заснування Ладоги, про локалізацію Руського каганату і Гольмгарда, про походження назви "Русь". Вони лише перевантажують текст і відволікають від головних питань. У контексті теми, на наш погляд, треба було обмежитися критичним аналізом данської версії походження Рюрика та літописної легенди про прикликання загалом, і аналізом ще більш, на наш погляд, міфічної версії про діяльності на сході Рагнара Лондброка та його сина Гвітсерка, якого Леонтій Войтович ототожнює з Аскольдом. Всі інші сюжети можуть бути предметом окремого дослідження, а висвітлені побіжно, вони лише викликають нові питання.

Подаючи суперечливі повідомлення джерел та історіографічних досліджень про діяльність данів на сході, авторка робить висновки, логіка яких не завжди зрозуміла. Як можна зрозуміти зі змісту другого розділу, авторка загалом сприймає версію данського походження літописного Рюрика, водночас

вона вважає можливою і діяльність Рагнара Лондброка і його сина Гвітсерка в Подніпров'ї. Залишається незрозумілим: ким тоді був Аскольд - боярином Рюрика (як вказує літописець), чи сином Рагнара Лондброка (на що нічого не вказує). А може він був нащадком Кия, про діяльність якого повідомляється в недатованій частині ПВЛ. Літописна легенда має також аналогію в середньовічній вірменській хроніці Тарона. Польські хроністи Ян Длугош і Мацей Стрийковський також вказують, що династія Кия довго правила в Русі аж до часів Аскольда, якого вони називають нащадком Кия. І нічого не повідомляють ні про Рюрика, ні про Гвітсерка. Версія слов'янського походження Рюрика хоч і не бездоганна, але все ж краще підкріплена джерелами, аніж дві данські версії. Дисертантка згадує про неї, однак чомусь вважає більш ймовірними обидві данські версії походження руської династії. Літописну легенду про прикликання варягів скептично сприймають навіть сучасні західні норманісти. Ще більшу критику викликає версія про Рагнара Лондброка і Гвітсерка. В IV розділі роботи, у якому йде мова про діяльність данів на заході континенту, авторка відзначає розбіжність думок з приводу як самого існування Рагнара Лондброка (є припущення, що це лише міфічний збірний образ), так і з приводу датування його життя (чи то 8, чи то 9 ст.). Дисертантка вказує, що “у джерелах скандинавського походження навколо цього конунга виросла велика кількість міфів. Одним із них є міф про нібито великі завоювання Рагнара Лондброка та створення ним держави, яку успадкували його нащадки”. Вона наводить думку англійської дослідниці Елізабет Роу, яка назвала цей міф “Імперією вікінгів”, що виник в період піднесення данського королівства і “втілював імперські амбіції данських королів” (с. 142-143).

Цю інформацію доцільно було подати раніше – в другому розділі, у якому авторка згадує про діяльність Рагнара на сході і пише про нього як про реального історичного діяча. Якщо Рагнар – міфічна постать і Імперія вікінгів – історіографічний міф, то взагалі чи варто цей міф прилаштовувати до нашої історії, до утворення Русі.

Діяльність данських вікінгів на заході континенту, що значно краще відображена в джерелах, описана конкретніше і чіткіше. Однак непереконливими є спроби довести подібність і синхронність діяльності данів у західній і східній Європі. Зокрема для підкріплення цієї тези авторка пише про те, що, дани, які, нібито, контролювали балтійську торгівлю, у VIII ст. заснували в землі слов'янського племені ободритів місто Рерик, як свою факторію, а на початку IX ст. (808 р.) напали на нього і знищили (свою факторію?), а купців і ремісників вивезли до Хедебю. Однак, як свідчить Адам Бременський, Рериком дани називали слов'янське місто Велиград, яке латиномовні хроністи називали також Магнополісом. Обидві назви слов'янська і латинська означали “велике місто”. Після німецької експансії в землю ободритів місто було перейменоване на Мекленбург, що також означає “велике місто” і є калькою слов'янської назви. Німецький хроніст, жодним словом не згадує, що це місто було факторією данів. Як довели німецькі археологи (Й. Геррман) слов'янський Велиград був заснований у VI ст., там знаходилася резиденція ободритських князів, отже, він не міг бути факторією данів. В слов'янському балтійському Помор'ї, окрім Велиграда, були такі великі, як на той час, торговельні і культові центри, як Старіград, Велиград, Ретра (Редегост), Волин, Аркона, Ругард, Колобрег, Диммін, Штеттін та ін. В середині VIII ст. вони вже були задіяні в трансконтинентальній торгівлі, про що свідчать скарби арабських дирхемів. Перші міста данів, як вказує сама дослідниця (с.101), з'являються лише у IX-X ст. Хедебю, яке перетворилося у відносно великий центр лише в другій половині IX ст., не міг конкурувати зі містами поморських слов'ян. На нашу думку, інформація писемних і археологічних джерел не дає підстав говорити про домінування данів на Балтиці у IX ст.

Попри вказані недоліки, обумовлені дискусійним характером теми, а також обмеженою і складною джерельною базою та наявністю чисельних історіографічних інтерпретацій джерельної інформації, дисертаційне дослідження Рейтаровської Н. Г. справляє загальне позитивне враження. Дисертація є першою спробою в українській історіографії порівняльного

дослідження діяльності скандинавських вікінгів, зокрема, данів на заході і сході континенту. Вона охоплює широкий спектр питань, більшість з яких залишаються дискусійними в історіографії. В роботі авторка аналізує основні підходи до розв'язання дискусійних проблем та обґрунтовує свою позицію, іноді також дискусійну. Дисертація є самостійним дослідженням теми та результатом опрацювання значної джерельної інформації та історіографії. Головна проблематика знайшла відображення в наукових публікаціях автора. Усе це дозволяє зробити висновок, що дослідження Райтаровської Н. Г. відповідає вимогам МОН України № 40 від 12.01. 2017 р. “Про затвердження вимог до оформлення дисертації” та п.п. 6–9 “Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 року № 341 та від 19.05.2023 року № 502).

Наведені аргументи дають також підстави зробити висновок, що дисертаційна робота Райтаровської Наталії Григорівни на тему “Військові походи Скьольдунгів у VII-X ст.” є завершеною самостійною працею, яка виконана з дотриманням вимог академічної доброчесності, тому її авторка заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 “Гуманітарні науки” за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Кандидат історичних наук, доцент
кафедри давньої історії України та
спеціальних галузей історичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка, доцент

Ольга ЩОДРА